

ФОРМИ СПІВУЧАСТІ В ЗЛОЧИНІ: ІСТОРІЯ ПИТАННЯ

FORMS OF COMPLICITY IN A CRIME: HISTORICAL REVIEW

Ткаченко В.В., к.ю.н.,
асистент кафедри кримінально-правової політики та кримінального права
Інститут права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття містить основні питання розвитку кримінального законодавства щодо форм співучасті в злочині. Автор здійснює аналіз вживаної термінології, звертаючись до історії, розпочавши з Руської Правди, яка є важливою законодавчою пам'яткою древньоруської держави, та звертається до досліджень дореволюційних правознавців. Встановлюється, що науковці дореволюційного періоду намагалися вирішити питання щодо класифікації форм співучасті і виділення її критеріїв. Дехто з учених будував кримінально-правову класифікацію на основі законодавства, беручи до уваги наявність чи відсутність попередньої змови, рівень стійкості злочинних об'єднань. Інші вчені, навпаки, виходили за межі законодавчої характеристики форм співучасті й брали за основу ті моменти, які не відображені в законодавстві (рід винності, поведінка співучасників, момент виникнення змови, роль, яку виконує співучасник), або взагалі брали до уваги стадії вчинення злочину. Сформульовано висновок, що вітчизняне законодавство про кримінальну відповідальність у частині регламентації форм співучасті у злочині пройшло багаторічний етап розвитку; виникнувши на ранніх етапах становлення вітчизняного законодавства у вигляді розрізнених згадувань про відповідальність учасників злочину, положення про спільну злочинну діяльність поступово сформувалися в самостійний інститут права. Автор вказує на те, що наявні в кримінально-правовій науці погляди, теорії, концепції щодо форм співучасті, як і зміни в структурі злочинності в Україні протягом останніх років, були враховані у процесі реформування кримінального законодавства.

Акцентовано на тому, що у КК України все ж таки має місце найбільш системний підхід до визначення форм співучасті, однак законодавець при розкритті їх змісту не користується терміном «форма співучасті», тобто наведені формулювання не є точними, що зумовлює розпливчатість критеріїв розмежування форм співучасті, крім того, системне співвідношення передбачених у КК України форм співучасті не дає змоги забезпечити належну кримінально-правову оцінку деяких досить небезпечних проявів співучасті, що є певною вадою в нормативному регулюванні форм співучасті.

Ключові слова: форми співучасті, зговір, скоп, зграя, дореволюційний період, історія розвитку, класифікація форм співучасті.

The article deals with the main issues of a criminal law development on different forms of complicity in crime. The author analyzes the terminology used taking into consideration historical genesis, starting with the Ruska Pravda (is an important legislative document of the ancient Kievan Rus state) and the researches of pre-revolutionary jurists.

It has been found that scientists of the pre-revolutionary period had tried in different ways to address the issue of classification of forms of complicity and the allocation of its criteria. Some scholars have built a criminal law classification based on the law, taking into account the presence or absence of criminal conspiracy, the level of criminal groups' resilience. Other scholars, on the other hand, have gone beyond the legislative characterization of forms of complicity and took those moments that are not reflected in the law as a basis – the nature of guilt, behavior of accomplices, moment when the conspiracy appeared, the role played by the accomplice, or even have taken into account the stages of the crime commitment.

It has been found that the national legislation on criminal liability in terms of regulating forms of complicity in crime has passed a long stage of development and emerged in the early stages of formation of domestic legislation in the form of separate mentions of the responsibility of the participants of crime; the provisions on joint criminal activity has gradually formed into an independent institution of law. The author points out that the existing views in criminal law, theories, concepts of forms of complicity, as well as changes in the structure of crime in Ukraine in recent years, have been taken into account in the criminal law reform.

Emphasis is placed on the fact that the Criminal Code of Ukraine still has the most systematic approach to defining forms of complicity, but the legislator does not use the term "form of complicity" in disclosing their content, i.e. the wording is not accurate, which causes vagueness of criteria for distinguishing the forms of complicity. In addition, the systematic ratio of the forms of complicity provided for in the Criminal Code of Ukraine does not allow ensuring a proper criminal-legal assessment of some rather dangerous complicity act, which is a certain defect in the regulation of forms of complicity.

Key words: forms of complicity, conspiracy, crowd, flock, pre-revolutionary period, development history, classification of forms of complicity.

Дослідження історії розвитку вітчизняного кримінального законодавства становить великий науковий інтерес, адже це дає змогу встановити юридичну природу, значущість, роль тих чи інших кримінально-правових інститутів, а також з'ясувати тенденції і перспективи їх розвитку. Кожен юридичний інститут вимагає належного як теоретичного вивчення, так і практичного застосування. Вочевидь, найбільше цьому сприяє вивчення саме історії розвитку, оскільки це показує не тільки процес виявлення та використання, але й зміни, які відбулись, та, відповідно, встановлює етапи розвитку.

У теорії кримінального права питанню форм співучасті в злочині в різний час присвячували праці такі вчені, як Д.П. Альошин, С.В. Афіногенов, М.І. Бажанов, Ф.Г. Бурчак, Р.Р. Галиакбаров, Л.Д. Гаухман, П.І. Гришаєв, Н.О. Гуторова, Г.П. Жаровська, А.Ф. Зелінський, О.О. Кваша, А.П. Козлов, М.І. Коржанський, Г.А. Кригер, В.В. Кузнецов, П.С. Матишевський, В.О. Навроцький, Г.В. Новицький, А.А. Піонтковський, А.В. Баченко, П.Ф. Тельнов, С.Д. Шапченко, Н.М. Ярмиш та багато інших.

Однак варто зазначити, що, незважаючи на досить ґрунтовну розробку цієї проблеми, питання дослідження історії розвитку форм співучасті потребує окремого вивчення. Це зумовлено тим, що в доктрині кримінального права відсутній підхід щодо термінів, кількості форм співучасті, їх ознак та чітких критеріїв розмежування.

Тому метою цієї статті є дослідження процесу історичного розвитку кримінального законодавства, котрими регламентується питання форм співучасті в злочині, а також аналіз поданих у літературі поглядів найбільш авторитетних у цьому питанні правознавців.

Історія становлення інституту співучасті налічує багато століть. Так, норми, що встановлювали особливу відповідальність для осіб, які разом вчинили злочин, містила ще Руська Правда, що є важливою законодавчою пам'яткою древньоруської держави. Зокрема, ст. 31 Короткої редакції встановлювала покарання в разі вчинення кількох особами крадіжки коней чи волів: «Якщо злодій буде вісімнадцять (тобто кілька), то платять по три гривні тридцять ризан» [1, с. 48–49]. Ст. 40 аналогічно до ст. 31 передба-

чала випадки вчинення крадіжки кількома особами. У ній вказувалося, що покаранню підлягає кожен зі співучасників (нехай їх буде хоча б десять – кожен платить штраф). У Просторовій редакції (ст. 121) відповідальність співучасників встановлювалася залежно від правового становища учасників злочинного акту: якщо в крадіжці з холопом брали участь вільні, то їх карали штрафом, якщо ж у крадіжці брали участь чи приховували крадене дружина й діти, господар мав вчинити з ними так само, як із самим холопом [1, с. 72–73, 126].

Зміст Руської Правди свідчить про те, що особа могла притягуватись до кримінальної відповідальності за участь у груповому вчиненні злочину незалежно від можливості застосування покарання до інших учасників злочинного акту.

Окрім Руської Правди, в законодавстві Київської Русі певне значення мали княжі статuti. Статут князя Ярослава про церковні суди регламентував відповідальність за злочини, що порушують правила церкви. У ст. 7 Короткої редакції Статуту передбачалося, що якщо будь-хто з чоловіків запросить до себе дівчину і разом зі своїми друзями вчинить групове зґвалтування, то, відповідно, той, хто запросив, підлягає тригривенному відшкодуванню на користь єпископа і такому ж відшкодуванню на користь дівчини, а його друзі сплачують рублевий штраф. Ця норма була породжена порушенням відразу двох церковних заборон: заборони позашлюбних стосунків і заборони відступу від християнських принципів моногамії [1, с. 157].

У Соборному Уложенні 1649 р., на відміну від попередніх джерел права, містилося багато норм, які встановлювали відповідальність за групове вчинення злочину. Не менш важливим є й те, що вперше виділяються форми групової злочинної діяльності, що являють собою прообраз сучасних форм співучасті у злочині.

В Уложенні можна виділити такі форми спільної злочинної діяльності: 1) безпосереднє вчинення злочину всіма учасниками групи (з позицій сучасного кримінального права – співвиконавство); 2) вчинення злочину з розподілом ролей. У разі вчинення злочину всіма разом наступала однакова відповідальність для всіх учасників злочину. Наприклад, смертною карою каралися всі особи, які брали участь у розбої (ст. 18 розділу 21 Уложення); діти, будь-які особи, котрі вчинили вбивство батьків (ст. 2 розділу 22 Уложення) [2, с. 232, 433].

У разі скоєння злочину з розподілом ролей питання відповідальності вирішувалося залежно від виду спільно вчинюваного злочину. За певні протиправні дії передбачалися однакові покарання. Наприклад, смертною карою каралися вбивці й ті, хто навчив їх убивати (ст. 19 розділу 22 Уложення). Аналогічному покаранню підлягали зрадники й особи, які їм допомагали в злочинах проти царської влади (ст. 2 розділу 2 Уложення). В інших випадках «помічники» каралися менш суворо, ніж виконавці. Окремі норми визначали відповідальність співучасників у разі ексцесу виконавця. Зокрема, зазначалося: якщо умисел у суб'єктів був спрямований на крадіжку, а виконавець за допомогою інших вчинив не крадіжку, а вбивство, то він підлягав смертній карі, а його товариші – побиттю батогами і висланню (ст. 198 розділу 10 Уложення) [2, с. 86, 134, 135].

Важливим є розмежування в Уложенні по суті двох форм співучасті: скоп (участь двох і більше осіб у вчиненні злочину без попередньої змови) і зговір (вчинення злочину за попередньою змовою групою осіб). В Уложенні не міститься визначення ознак вказаних форм спільного вчинення злочину, вони доволі часто передбачаються як обов'язкові ознаки злочинів проти особи, суспільства й держави або ж як обставини, що обтяжують відповідальність винних осіб.

Зазначені форми спільного вчинення злочину виділяються і в наведених нижче правових джерелах.

Кримінальне законодавство часів правління Петра I представлено нормами військового кримінального права. Найбільш відомим джерелом є Військовий Артикул 1715 р. На відміну від попередніх джерел, він зафіксував умови відповідальності співучасників, зокрема, встановив їх колективну відповідальність. Наприклад, згідно з артикулом 117, якщо полк чи рота вступили в переговори з ворогом, карали усіх: офіцерів – смертною карою, солдатів – тілесними покараннями, а кожен десятий за жеребкуванням підлягав повішанню [3, с. 374, 377]. Аналогічно карали військовослужбовців за втечу з поля битви, за попустителство й за примушування команданта до передачі фортеці (арт. 97, 119, 120) [4, с. 25, 30].

Значний розвиток інститут співучасті отримав з прийняттям у 1845 р. Уложення про покарання кримінальні й виправні, яке діяло в останній редакції 1885 р. до жовтневих подій 1917 р. Питання кримінальної відповідальності за групове вчинення злочину в цьому нормативному акті регламентувалося в окремому розділі, який мав назву «Про участь у злочині». У ст. 13 Загальної частини вказується: має бути взято до уваги, чи вчинено злочин за попередньою змовою чи без такої, тобто фактично виділено дві форми співучасті. Проте в Особливій частині про ці форми вчинення злочину не йдеться, вони не виділяються як такі, що підвищують суспільну небезпечність діяння. Разом із тим обставина вчинення злочину за попередньою змовою групою осіб визначається як така, що має враховуватися в разі призначення покарання.

Міра відповідальності конкретній особі визначається відповідно до ст.ст. 117–121 Уложення залежно від ролі, яку вона виконувала під час вчинення злочину [5, с. 102–103]. Стосовно випадків вчинення злочину групою осіб без попередньої змови ст. 14 Уложення розділяла всіх співучасників на головних винуватців і учасників. Головними винуватцями визнавалися особи, які розпоряджались, керували діями інших або ж безпосередньо вчинили злочин. Учасники – це ті особи, які безпосередньо допомагали головним винуватцям вчинювати злочин (наданням засобів, усуненням перешкод) [6, с. 175].

В Особливій частині Уложення 1845 р. виділялася зграя. Їй було присвячено цілий розділ «Про створення злісних зграй і «пристанодержательств». Зграя визначалася як змова двох чи більше осіб на постійне заняття злочинною діяльністю. В її складі розрізняли головних винуватців (створювачів, засновників зграй), спільників і пособників [6, с. 276–280]. Передбачалася відповідальність за створення зграй для скоєння певного виду злочину (ст. 925), для крадіжки або шахрайства або для підробки якого-небудь документа, окрім певного державного документа. Передбачалася відповідальність за вступ до такої зграй особи, яка знала про її призначення, а також відповідальність за недонесення про існування певної зграй. В Уложенні розрізнялись зграї, які утворювалися для вчинення низки злочинів певного виду без конкретного визначення окремих випадків цих злочинів, наприклад, зграй для вчинення розбійних нападів (ст. 924), крадіжок, шахрайства (ст. 925), контрабанди (ст. 926), або для вчинення одного чи виключно кількох злочинів наперед визначених, наприклад, для вчинення підпалу чужого лісу (ст. 1613) [5, с. 456–458].

У цьому ж законі (ст.ст. 923, 927) йдеться також про співтовариство. Зокрема, ст. 923 передбачає відповідальність за створення співтовариства з метою вчинення державних злочинів, а так само передбачається відповідальність тих осіб, які вступили в це співтовариство, і тих, котрі не донесли про його існування.

Закон не проводить особливої різниці між термінами «зграя» і «співтовариство», відповідно, в наукових коментарях до Уложення ці терміни також не розмежовуються й у визначенні зграй вказується, що вона являє (коментар до ст. 922) собою злочинне співтовариство, що склада-

ється з кількох осіб, котрі зговорилися на вчинення певного виду злочинів. За загальним правилом, головною розмежувальною ознакою зграї є попередня згода кількох осіб на вчинення певного роду злочинів без попередньої конкретизації окремих випадків їх вчинення.

Глава 6 Особливої частини Уложення «Про проти-законні співтовариства» передбачає низку норм, що встановлюють відповідальність за злочини, пов'язані з діяльністю протизаконних співтовариств, які мають на меті закликати до непокори, протидію розпорядженням Уряду, підбурювання до непокори владі або ж руйнацію основ суспільного життя, релігії, сім'ї, власності або збудження ворожнечі між окремими частинами чи класами населення, між хазяями і робітниками, а так само підбурювання до страйків.

Окремою формою співучасті в Особливій частині Уложення визначено «скоп». Зокрема, в ст. 249 йдеться про відповідальність за бунт проти Верховної влади, який розглядається як повстання скопом. У ст. 269-1 встановлювалася відповідальність за організацію, участь і керівництво злочином у публічному скопищі, яким об'єднаними зусиллями здійснено насильство над особистістю, викрадення або пошкодження чужого майна або ж вторгнення в чуже житло чи замах на такі злочини на ґрунті релігійної ворожнечі чи економічних певних відносин [5, с. 251–252].

Зрештою, окремою формою співучасті названо в Особливій частині «зговір». Зокрема, в ст. 249 встановлюється відповідальність за зговір проти царя й держави і за створення зговору або ж участь у створенні такого зговору чи в діяльності такого зговору [6, с. 241].

Узагальнивши матеріал чинних законодавчих актів Росії і деяких іноземних держав (Німеччини і Франції), автори Уложення представили досить досконалу для того часу систему норм, що регламентувала питання співучасті в злочині. Водночас вони запропонували критерії, що характеризували всі відомі на той час групові утворення й давали змогу розмежувати окремі форми співучасті.

Теорія кримінального права кінця XIX – початку XX ст. дає приклади розгорнутої характеристики форм співучасті та їх класифікації на основі Уложення 1845 р. Щоправда, автори по-різному називають ці форми співучасті, дещо по-різному тлумачать і їх зміст.

На думку А. Жириєва, є співучасть головного винуватця й пособника (проста, елементарна) та товариство. Друга форма співучасті чітко відрізняється за способом або причиною поєднання кількох головних винуватців в одне злочинне об'єднання, що набуває вигляду скопу, зговору чи зграї [7, с. 45]. При цьому під скопом автор розумів співучасть без попередньої змови, під зговором – співучасть за попередньою змовою, а під зграєю – участь у протизаконному діянні, що передбачало товариство з винуватців, що запропонували займатися злочинами у вигляді ремесла [7, с. 102–113]. Окрім названих форм співучасті, автор виділяв ще й співвиконавство як сукупність чи збіг кількох головних винуватців у тому самому злочині [7, с. 44–45].

М. Власьєв виділяв товариство (як випадкове поєднання кількох осіб при вчиненні злочину), зговір (за наявності попередньої змови) і організацію банди або зграї як форми вчинення злочину, що, за його тлумаченням, поєднує в собі випадкове товариство зі зговором і розраховане на повторне вчинення злочинів, на певний час або безстроково [8, с. 67–69]. Тут простежується прагнення розмежувати форми співучасті за критерієм попередньої змови. Якщо в товаристві немає попередньої змови, то у зговорі вона з'являється, у зграї виникає єдність умислу, загальний умисел.

А. Лохвицький виділяв співучасть без попередньої змови і за попередньою змовою, а також як більш небезпечну форму співучасті – зграю [9, с. 240]. Простежується послідовність в авторській класифікації форм

співучасті, вибудованої від менш небезпечної форми до більш небезпечної.

В. Гаєр співтовариство поділяє на співтовариство без попередньої згоди і співтовариство за попередньою згодою. Окрім співтовариства, він розглядає також зграю та зговір [10, с. 36].

Дехто з авторів займає досить своєрідні позиції в характеристиці форм співучасті. Так, на думку С. Будзинського, залежно від часу виконання особами своїх функцій треба розрізняти співучасть: попередню, що полягає у сприянні готуванню вчинення злочину, з доставкою засобів, усуненням перешкод і підбурюванням; сучасну – полягає у сприянні при самому вчиненні злочину; і наступну за злочином, що полягає в укривательстві, недонесенні про злочин. Далі вчений вказує на те, що як злочин має дві сторони, так і участь у злочині може бути розумова, фізична або ж і розумова і фізична разом. Спільна діяльність може бути заснована на попередній змові між співучасниками або взагалі не мати такої. За ознакою наявності попередньої змови між співучасниками він розрізняє два види співучасті – зговір і зграя. У розумінні вченого зговір – це змова про вчинення одного чи кількох наперед визначених злочинів, зграя – союз, створений для вчинення наперед невизначених одного чи різного роду злочинів [11, с. 210–211, 218, 220–221]. Заслугує на увагу те, що автор окремою формою співучасті називає укривательство злочину.

Не менш оригінальною була й класифікація О. Кістяківського, який розрізняв участь необхідну та участь випадкову, факультативну. Перший вид участі в злочині він розглядав як властивий дежким злочинам, які за своєю природою можливі тільки за наявності двох суб'єктів. Прикладами таких діянь називали дуель, підкуп [12, с. 529]. Різновидами випадкової участі в злочині розглядали винуватство та пособництво. Поряд з цим автор виділяє ще й скоп, зговір, зграю, які називає формами співучасті [12, с. 530, 545–546].

М.С. Таганцев серед форм співучасті виділяє скоп, зговір та зграю. Одночасно за об'єктивними ознаками він поділяє співучасть на такі види, як проста змова без наслідків, співучасть у вузькому розумінні (при виконанні особа певної ролі) і третій вид, в якому змішані перші два. Автор пропонував таке відмежування однієї форми співучасті від іншої: скоп – співучасть без попереднього зговору; зговір – співучасть за попереднім зговором (на одне чи кілька злочинних діянь за наявності співучасників, які безпосередньо не беруть участі у вчиненні злочину); зграя – зговір на декілька злочинних діянь (на постійну злочинну діяльність) [13, с. 334–338].

Досить системний підхід щодо можливих форм співучасті в період чинності Уложення 1845 р. сформулював В. Єсіпов. Він виділяє форми співучасті за кількома ознаками. За ознакою волі він розрізняє співучасть навмисну, необережну, випадкову, за ознакою змови – співучасть за попередньою змовою і співучасть без попередньої змови, випадкову, за ознакою можливості факультативної співучасті протиставляє співучасть необхідну, за ознакою часу виділяє співучасть, що передую злочину, що має місце під час вчинення злочину, і наступну за ним [14, с. 152–153].

В умовах боротьби влади з революційним рухом, що розгортався на початку XX століття, було створено Кримінальне Уложення 1903 р. У ньому виділялися такі форми спільного вчинення злочину: співучасть за попередньою змовою, співучасть без попередньої змови, співтовариство та зграя. Останні дві форми співучасті відрізнялися кількістю злочинів, задля вчинення яких створювалися ці злочинні об'єднання: співтовариство – для вчинення одного злочину, зграя – для вчинення кількох [15, с. 287].

Досить цікавими є наукові підходи того часу до виділення можливих форм співучасті.

Так, Л.С. Білогриць-Котляревський, окрім форм співучасті (скоп, зговір, зграя), виділяє також види співучасті: необхідна та факультативна, або можлива [16, с. 207–209].

М.Д. Сергієвський поряд із традиційними формами співучасті – без попередньої змови, за попередньою змовою і двома її різновидами, зговором і зграєю – додатково виділяє також співучасть необережну. При цьому він вважає, що «у зграї поєднується зговір і співучасть без попередньої змови» [17, с. 300–301].

Ф. Ільшевич виділяв кілька видів співучасті в злочині за часом виникнення змови. Зокрема, якщо змова настала в момент вчинення злочину, то має місце співучасть без попередньої змови абоскоп, коли знання про приєднання сил інших осіб встановлюється при самому вчиненні діяння. Якщо змова передувє вчиненню злочину, то це буде співучасть за попередньою змовою. Зграя охоплює випадки, коли кілька осіб приходять до змови про порівняно постійну однорідну злочинну діяльність. Окрім того, автор виділяє співучасть необережну, коли співучасники могли й мали передбачити злочинні результати своєї діяльності, але не передбачили [18, с. 51–52].

Досить цікаву позицію обстоює П.П. Пусторослев. Учений, на відміну від попередників, поділяє співучасть не на форми, а на різні категорії, роди, види. Він звертає увагу на те, що співучасть поділяється на три різновиди: за складом кримінального правопорушення, за родом винності співучасників, за поведінкою співучасників. Відповідно, за складом кримінального правопорушення співучасть поділяється на два види – можлива співучасть і необхідна. За родом винності співучасті поділяється на три категорії. Першу категорію становить співучасть умисних учасників. Вона своєю чергою поділяється на три види: умисна співучасть за попередньою змовою, співучасть із раптовою змовою, що сталася на місці злочину, співучасть без будь-якої змови. Співучасть другої категорії становить співучасть необережну. Співучасть третьої категорії – збіг умисних співучасників в одному й тому самому кримінальному правопорушенні з необережними, тобто, як продовжує автор, вона має місце, якщо один із винних учасників кримінального правопорушення вчинив злочинне діяння умисно, а інші – необережно [19, с. 429–436].

Г.І. Солнцев вказує на те, що співучасть може бути утворена по-різному: позитивним сприянням вчиненню злочину чи негативним сприянням цьому. «Перше буває тоді, коли хтось дійсним виявленням своєї діяльності сприяє тому, щоб головний винуватець вчинив задуманий ним злочин, наприклад, якщо хтось для вбивства іншого продасть смертоносне чи будь-яке інше знаряддя; останнє ж буває тоді, коли хтось через недбалість не вживає заходів, які могли б відвернути головного зловмисника від учинення злочинного діяння, дасть йому привід вчинити таке діяння або після вчиненого ним злочину не вжив законних заходів для віддання такої особи правосуддю». Співучасть, на думку цього вченого, буває також: 1) із використанням фізичних сил; 2) із використанням сил душевних, розумових [20, с. 85–87].

Д.А. Дриль виділяє такі види співучасті: 1) співучасть необхідна (наприклад, кровозмішування, дуель); 2) факультативна, наприклад, при вбивстві; 3) співучасть, що передувє самому злочину, наприклад, співучасть у задумі і готуванні засобів до злочину; 4) супутня співучасть, коли наявна та чи інша форма співробітництва в самому вчиненні злочину; 5) співучасть навмисна, необережна і випадкова, 6) співучасть за попередньою змовою (зговір, зграя чи банда), співучасть без попередньої змови абоскоп [21, с. 167].

В. Казимиров серед видів співучасті виділявскоп, змову (зговір) та зграю. Скоп – це поєднання двох чи більше осіб, що погодилися явно чи мовчазно безпосередньо перед моментом дії вчинити спільно один чи кілька злочинів. Змова чи зговір – згода, що передувє моменту дії

багатьох осіб на вчинення спільними силами одного чи кількох певних злочинів. Зграя – союз двох чи більше осіб для постійного заняття низкою однорідних чи різнорідних злочинів [22, с. 69–70].

Підбиваючи підсумок, варто сказати, що науковці дореволюційного періоду по-різному намагалися вирішити питання класифікації форм співучасті і виділення її критеріїв. Дехто з учених будував кримінально-правову класифікацію на основі законодавства, беручи до уваги наявність чи відсутність попередньої змови, рівень стійкості злочинних об'єднань. Інші вчені, навпаки, виходили за межі законодавчої характеристики форм співучасті й брали за основу ті моменти, які не відображені в законодавстві (рід винності, поведінку співучасників, момент виникнення змови, роль, яку виконує співучасник), або взагалі брали до уваги стадії вчинення злочину. Недоліком окремих класифікацій є повне ігнорування науковцями відповідних норм кримінального права, в яких регламентуються окремі форми співучасті в злочині. Досить специфічною рисою тогочасних наукових підходів було виділення співучасті необережної як самостійної форми співучасті, в якій можлива і наявність, і відсутність попередньої змови.

Досягнення науки дореволюційного періоду в розробленні форм співучасті створили необхідні умови для побудови сучасної концепції форм співучасті.

Наступний етап у розвитку кримінального права розпочався зі створенням радянської держави, котра почала формувати нову систему законодавства.

У перших декретах радянської влади було закріплено радикальні засоби боротьби зі злочинністю. Основний акцент при розробленні нового кримінального законодавства робився на протидії функціонуванню різноманітних контрреволюційних організацій. Тому особлива увага приділялась регламентації саме відповідальності учасників таких організацій.

Нормативні приписи, що врегульовували різні питання кримінальної відповідальності за участь у діяльності злочинних об'єднань, містила низка нормативних актів. Наприклад, Звернення РНК від 11 листопада 1917 р. «Про боротьбу з буржуазією і її агентами, що саботують справу про продукти Армії і перешкоджають укладенню миру», декрет РНК від 17 листопада 1917 р. «Про арешт вождів громадянської війни проти революції», декрет РНК від 8 вересня 1918 р. «Про хабарництво» тощо.

Основною особливістю законодавства цього періоду був принцип рівної відповідальності всіх співучасників. Наприклад, ст. 2 декрету РНК від 8 вересня 1918 р. «Про хабарництво» передбачає однакове покарання нарівні з виконавцями підбурювачів, пособників і інших причетних осіб. Аналогічно це питання вирішувалося в декреті РНК від 22 липня 1918 р. «Про спекуляцію» [23, с. 71], постанові РНК від 8 вересня 1918 р. «Про червоний терор». У постанові Ради робітничої й селянської оборони від 3 червня 1919 р. «Про заходи викорінення дезертирства» встановлювалась колективна відповідальність за переховування дезертирів: для сім'ї дезертира (ст. 6), щодо волостей, сіл (ст. 8) [24, с. 13, 17, 25; 18, с. 186].

Загалом варто зазначити наявність великої кількості різних нормативних актів, що регулювали караність за групове вчинення злочинів. Таке становище зумовлювало можливість довільного тлумачення норм права, тому мало місце притягнення до кримінальної відповідальності невинуватих осіб.

Декретом ВЦВК «Про вилучення із загальної підсудності у місцевостях оголошених на військовому стані» від 20 червня 1919 р. передбачалась відповідальність за бандитизм. В абз. 2 п. 7 передбачався розстріл за бандитизм, тобто участь у зграї, що утворилася для вбивств, розбою, грабежів, пособництво й укривальство такої зграї [25, с. 296].

Регулюванню кримінальної відповідальності за спільне вчинення злочинних діянь було приділено значну увагу в провідному джерелі радянського кримінального права – «Керівних засадах із кримінального права РРФСР» 1919 р. Відповідно до п. «д» ст. 12 Керівних засад, визначаючи міру покарання, необхідно розрізняти, чи вчинено діяння групою осіб, зграєю, бандою чи однією особою. Норми Керівних засад виділяли кілька різновидів злочинних груп (зграю, банду, натовп) і види співучасників (виконавець, пособник, підбурювач). При цьому міра покарання визначалась не ступенем участі особи в злочині, а ступенем небезпеки злочинця й учиненого ним діяння (ст. 21) [24, с. 48, 49]. Керівні засади послужили прообразом для Загальних частин майбутніх кримінальних кодексів союзних республік, але багато їх положень надалі в них не були відображені.

У КК УСРР 1922 року у п. «ж» ст. 25 вказувалось, що обставинами, які обтяжують відповідальність, є участь у групі (зграї, банді). Групова форма вчинення злочину була передбачена як кваліфікуюча ознака в низці складів злочинів. При цьому в різних статтях Кримінального кодексу УСРР 1922 р. самі форми співучасті описуються по-різному. Згадуються, наприклад, «організація», «участь в організації», «організація у контрреволюційних цілях», «організація і участь у банді», «організоване за взаємною змовою», «вчинено не за взаємною змовою», «вчинене за попередньою змовою кількома особами», «дії, що супроводжувались попередньою змовою», «група чи зграя», «вчинено групою осіб».

Вчинення злочину за попередньою змовою групою осіб як кваліфікуюча ознака передбачено лише в чотирьох статтях кодексу, в яких встановлено відповідальність за злочини: проти порядку управління (ст. 80, ст. 85); майнові злочини (ст. 130); господарські злочини (п. «б» ч. 1 ст. 180). Вчинення злочину групою осіб передбачено в трьох статтях, що встановлюють відповідальність за суто майнові злочини (ч. 2 ст. 183, ч. 2 ст. 184, ч. 2 ст. 187). Дії, що вчиняються без попередньої змови, характеризують злочини проти порядку управління (ч. 2 ст. 80, ч. 2 ст. 85). Участь у злочинній організації передбачено як самостійний склад злочину в семи статтях, зокрема в ст. 58, ст.ст. 60–65. У 1924 р. було прийнято Керівні засади кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік. У них регламентації відповідальності за вчинення суспільно небезпечного діяння кількома особами присвячена лише одна ст. 12, що встановлювала: «Заходи соціального захисту застосовуються стосовно всіх учасників (підбурювачів, виконавців, пособників), залежно від ступеня їх соціальної небезпеки, і ступеня участі у злочині» [25, с. 95].

У КК УРСР 1927 р. у ст. 19 Загальної частини передбачаються види співучасників, а також умови їх відповідальності. До співучасників злочину належать підмовники, виконавці та пособники. Встановлюється, що заходи соціального захисту застосовуються до всіх співучасників злочину залежно від ступеня їх участі в ньому, а так само від ступеня їх соціальної небезпеки. У наступній статті даються визначення названих видів співучасників. Окрім того, в Загальній частині кодексу серед обставин, за наявності яких судом застосовується більш суворий захід соціального захисту, виділяється вчинення злочину групою або бандою (п. «в» ст. 43 КК УРСР) [26, с. 316–317, 322]. В Особливій частині кодексу вчинення злочину у співучасті передбачається в низці статей як кваліфікуюча ознака складу злочину.

Як і в попередньому Кримінальному кодексі, в Кодексі УРСР 1927 р. простежується та сама проблема щодо вживання необхідних термінів. Зокрема, форма спільного вчинення злочину позначається термінами: «наперед змовившись з іншими особами», «за попередньою змовою», «змова групи осіб» «організоване за взаємною змовою»,

«за змовою з іншими особами», «без попередньої змови», «група осіб».

На відміну від попередніх нормативних актів, Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік від 25 грудня 1958 р. містили визначення поняття співучасті. Відповідно до ч.1 ст. 17 Основ «співучастю визнається умисна спільна участь двох або більше осіб у вчиненні злочину». Однак також не було системи форм співучасті, вказувалось, лише в ст. 35 Основ, що при призначенні покарання обставиною, що обтяжує покарання, визнається вчинення злочину організованою групою [27, с. 10–13; 19, с. 316–317, 322].

Прийнятий на базі Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік КК УРСР 1960 р., на відміну від попередніх нормативних актів, що діяли на території України, містить значно більшу кількість норм, що стосуються співучасті в злочині. У цьому кримінальному кодексі варто зазначити низку таких позитивних моментів.

У ч. 1 ст. 19 КК УРСР 1960 р. було вперше дано визначення поняття співучасті в злочині. До цього часу відсутність законодавчої дефініції співучасті сприяла виникненню різних точок зору з приводу можливості необережної співучасті. Наприклад, деякі криміналісти, зокрема М.Д. Шаргородський, І.Г. Філановський, висловлювали думку, що співучасть можлива й при необережній формі вини [28, с. 599–602]. Так, С.В. Познишев визнавав необережне підбурювання, коли суб'єкт «свідомо спрямовує іншого до певного роду дій, але не усвідомлює зв'язку цих дій зі злочинним результатом, хоча при обов'язковій для кожного обачності міг би передбачити або легковажно розраховує на те, що відомий йому фактор попередить настання цього результату» [29, с. 387].

А.Н. Трайнін, який зазначав, що співучасті немає, коли виконавець діє умисно, а особа, яка допомагала, – необережно, проте співучасть можлива в усіх випадках спільного вчинення кількома особами одного і того ж необережного злочину [30, с. 27].

Законодавче визначення поняття співучасті в ч. 1 ст. 19 КК УРСР 1960 року як умисної спільної участі двох або більше осіб у вчиненні злочину частково зняло гостроту проблеми щодо форми вини співучасників.

Однак форми співучасті не отримали належної регламентації в Загальній частині кодексу, лише в п. 2 ч. 1 ст. 41 КК УРСР як обставину, що обтяжує відповідальність, було визначено «вчинення злочину організованою групою». На це звертали особливу увагу М.І. Бажанов і В.В. Сташис. На думку цих учених, існувала необхідність навести в КК УРСР визначення організованої групи – коли злочин вчинюється двома або більше особами, які попередньо об'єднались у сталу групу. Причому організатор мав відповідати за всі вчинені групою злочини, якщо вони охоплювались його умислом, а решта учасників – за ті злочини, в підготовці або вчиненні яких вони брали участь [31, с. 19].

Водночас у КК УРСР 1960 р. у низці статей Особливої частини було передбачено окремі форми співучасті як кваліфікуючі ознаки злочину. Вчинення злочину за попередньою змовою групою осіб зживається в тринадцяти статтях, де передраховуються злочини проти соціалістичної власності (ч. 2 ст. 81, ч. 2 ст. 82, ч. 2 ст. 83, ч. 2 ст. 84, ч. 2 ст. 86), злочини проти особистої власності громадян (ч. 2 ст. 140–143), господарські злочини (ч. 2 ст. 155, ст. 155), військові злочини (ст. 229-1, ст. 229-2). Вчинення злочину групою осіб передбачено в ст. 117 КК УРСР (зв'язування) та в ст. 70 КК (контрабанда). У ст. 64 КК як різновид злочину передбачено участь в антирадянській організації. У ст. 69 КК встановлено відповідальність за окремі форми бандитизму як прояву організованої злочинної діяльності. Такі ж прояви мають місце на увазі в ст. 69-1 КК, де йдеться про організацію в місцях позбавлення волі з метою тероризування засуджених або нападів

на адміністрацію злочинних угруповань, а також активну участь у таких угрупованнях.

Підсумовуючи викладене, варто, на наш погляд, зазначити, що вітчизняне законодавство про кримінальну відповідальність у частині регламентації форм співучасті у злочині пройшло багаторічний етап розвитку. Виникнувши на ранніх етапах становлення вітчизняного законодавства у вигляді розрізнених згадувань про відповідальність учасників злочину, положення про спільну злочинну діяльність поступово сформувалися в самостійний інститут права.

Наявні в кримінально-правовій науці погляди, теорії, концепції щодо форм співучасті, як і зміни у структурі злочинності в Україні протягом останніх років, були враховані при реформуванні кримінального законодавства. Варто зазначити, що в новому Кримінальному кодексі України

2001 р. було вирішено низку проблем попередніх років. Зокрема, в межах інституту співучасті в злочині з'явилася норма, яка передбачає чотири форми спільного вчинення злочину і дає їхнє визначення, тобто порівняно з іншими джерелами кримінального права, що діяли на території України, в КК України все ж таки має місце найбільш системний підхід до їх визначення. Однак законодавець у процесі розкриття їх змісту не користується терміном «форма співучасті». Наведені в законі формулювання не є точними, що зумовлює розпливчатість критеріїв розмежування форм співучасті, крім того, системне співвідношення передбачених у КК України форм співучасті не дає змоги забезпечити належну кримінально-правову оцінку деяких досить небезпечних проявів співучасті, що є певною вадою в нормативному регулюванні форм співучасті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Российское законодательство X – XX веков : В 9 т. / Под ред. Б.В. Виленского. Москва : Юрид. лит., 1984. Т. 1 : Законодательство Древней Руси. 430 с.
2. Российское законодательство X – XX веков : В 9 т. / Под ред. Б.В. Виленского. Москва : Юрид. лит., 1985. Т. 3 : Акты Земских соборов : Акты Земских соборов конца XVI – начала XVII века ; Соборное Уложение 1649 года ; Акты Земских соборов 50-х годов. 512 с.
3. Российское законодательство X – XX веков : в 9 т. / Под ред. Б.В. Виленского. Москва : Юрид. лит., 1984. Т. 4 : Законодательство периода становления абсолютизма. 512с.
4. Воинские артикулы Петра I. Материалы по изучению истории государства и права СССР / отв. ред. А.Ф. Гончаров. Москва : ВЮЗИ, 1960. 50 с.
5. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных / Издано Н.С. Таганцевым. Санкт-Петербург. 1885. 892 с.
6. Российское законодательство X – XX веков : В 9 т. / Под ред. Б.В. Виленского. Москва : Юрид. лит., 1988. Т. 6 : Законодательство первой половины XIX века. 432 с.
7. Жиряев А.С. О стечении нескольких преступников при одном и том же преступлении. Дерпт : Тип. Г. Лаакмана. 1850. 145 с.
8. Власьев Н.О. О вменении по началам теории и древнего русского права. Москва : Университетская типография, 1860. 243 с.
9. Лохвицкий А. Курс русского уголовного права. Санкт-Петербург, 1867. 714 с.
10. Гаер В. Учебник уголовного права : Часть общая. Одесса : Издание А.Е. Кехрибарджи, 1873. 74 с.
11. Будзинский С. Начала уголовного права. Варшава, 1870. 362 с.
12. Кистяковский А.Ф. Общее уголовное право с подробным изложением начал русского уголовного законодательства. Киев. : Тип С.В. Кульженко. 1882. 863 с.
13. Таганцев Н.С. Русское уголовное право. Лекции : Часть общая : в 2 т. Санкт-Петербург. 1902. Т. 1. 823 с.
14. Есипов В. Очерк русского уголовного права : Часть общая : Преступление и преступники. Наказание и наказуемые. Варшава, 1894. 424 с.
15. Российское законодательство X – XX веков : В 9 т. / Под ред. Б.В. Виленского. Москва : Юрид. лит., 1994. Т. 9 : Законодательство эпохи буржуазно-демократической революции. 490 с.
16. Белогриц-Котляревский Л.С. Учебник русского уголовного права: Общая и особенная части. Киев : Южно-рус. кн-во Ф.А. Иогансона, 1903. 626 с.
17. Сергеевский Н.Д. Русское уголовное право. Пособие к лекциям : Часть общая. Санкт-Петербург. : Тип. М.М. Стасюлевича, 1905. 376 с.
18. Ильяшевич Ф. Repetitorium по общей части уголовного права. Киев. Типография Петра Барского, Хрещатик, собственный дом № 40, 1897.
19. Пусторослев П.П. Русское уголовное право. Общая часть. Юрьев, 1907. 546 с.
20. Солнцев Г.И. Российское уголовное право / под ред. Г.С. Фельдштейна ; вступ. ст. Г.И. Солнцева. Ярославль, 1907. 218 с.
21. Дриль Д.А. Уголовное право. Санкт-Петербург, 1909. 552 с.
22. Казимиров В. Повторительный курс уголовного права. Харьков, 1913. 232 с.
23. Декреты советской власти. Т. I : 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г. Москва: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1957. 625 с.
24. Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР 1917–1952 гг. Москва : Госюриздат, 1953. 463 с.
25. Систематизированный текст общесоюзных уголовных законов и уголовных кодексов союзных республик. Москва : Юрид. издат. Мин. юстиции, 1948. 545 с.
26. Борьба с преступностью в Украинской ССР : В 2 т. / Авт. очерка и сост. Сборника документов П.П. Михайленко. Киев : Министерство охраны общественного порядка УССР; Высшая школа, 1967. Т. 2. 1926–1967 гг. 952 с.
27. Основы уголовного законодательства Союза ССР и Союзных республик. Москва : Юридическая литература, 1958. 51 с.
28. Немировский Э.Я. Основные начала уголовного права. Одесса, 1917. 363 с.
29. Познышев С.В. Основные начала науки уголовного права : Общая часть уголовного права. Москва : Юр. изд-во Наркомюст, 1912. 669 с.
30. Трайнин А.Н. Учение о соучастии. Москва : Юриздат, 1941. 160 с.
31. Бажанов М. Про застосування ст. 19 КК України / М. Бажанов, С. Сташис. *Право України*. 1994. № 9. С. 19–21.